

DENTALI ISPRED AFRIKATÂ: GUBE SE ILI SE IZGOVARAJU?

O jednom starom pravopisnom i ortoepskom pitanju

Dalibor Brozović

Pitanje postavljeno u naslovu veoma je važno, ali na nj odgovoriti nije ni malo lako. No da prije svega točno vidimo o čemu se radi, zašto je problem važan i zašto je težak.

Riječ je o zubnim suglasnicima *t* i *d* kada se u tvorbi riječi, u složenicama ili u morfološkim promjenama nađu ispred afrikatâ, tj. ispred slivenih suglasnika *c*, *č*, *dž* (*ž*), *ć* i *đ* (*ž*).¹ To se događa npr. kada se (A) prijedlozi *od*, *nad*, *pod*, *pred* upotrijebe kao prefiksi (nad-čovjek, od-ćušnuti, pod-crtati, od-đakovati, pod-žigeriti²), kada se (B) osnovama na *t* i *d* dodaju sufiksi *-cē* (prilozi: oči-glēd-cē, sunovrāt-cē), *-ce* (umanjenice sred. roda: dlijēt-ce, kòrit-ce, čeljád-ce), *-če* (slično: mèdvjed-če, šègrt-če), *-čić* (takoder umanjenice: jednògod-čić, hřt-čić), turski sufiksi *-žija* i *-čija* (sladolēd-žija, burmūt-žija,

¹ Znakovi u zagradama pripadaju slavističkoj transkripciji. Dodamo li znak *ž* za sliveni glas *dz* (poznat u dijalektima i u *sandhiju*: [zež bi, lovaž ga] = *zec bi, lovac ga*), dobivamo tri para po zvučnosti: *c-ž*, *č-ž*, *ć-ž*. JAZU upotrebljava *ž*, za *ž* ima *đ* (kao u normalnoj hrvatskoj latinici) i *ǰ* za *ž*, no znakovi *đ* i *ǰ* nezgodni su s općelingvističkog stanovišta, jer u međunarodnoj uporabi označuju druge glasove. Mi ćemo ovdje ipak zadržati *đ*, ali uzet ćemo *ž* umjesto *dž* (ili *ǰ*) kako bismo izbjegli zabunama.

² Posljednja se dva primjera, mislim, ne nalaze u rječnicima, ali imam zabilježeno: »U tih sam fratara odđakòvao osam godina«, »Alija se okrenuo i podžigerio ga nogom.« Inače *dž* i *đđ* rijetko, u rječnicima i priručnicima samo *pod* i *nad* + osnova *dakon-*, zatim *naddavoliti*, *podžarnuti*.

žilit-čija),³ i konačno kada se (C) u promjeni imenica s osnovom na *t* i *d* i s nastavcima *-ka* (bit-ka,⁴ pripovijēd-ka), *-/a/c* i *-/a/k* (hīt-/a/c, mlād-/a/c, gubīt-/a/k, dōhod-/a/k) zbog sibilizacije i(li) zbog ispadanja nepostojanog *a* nađu u dodiru dental i *c* (u bit-ci, hīt-ca, mlād-ca, gubīt-ci, dōhod-ci), odnosno u vokativu, dental i *č* (mlād-če, brāt-če). Primjere suglasničkih dodira u kategoriji *A* zvat ćemo prefiksalnima, u kategoriji *B* sufiksalnima, a primjere u kategoriji *C*, u kojoj se radi o fonemskim alternacijama u tijeku morfoloških promjena, zvat ćemo alternacijskima. Suglasnički susreti obuhvaćeni u ta tri niza (s izvedenicama od riječi što ulaze u *A-C*) sadrže praktički sve skupove tipa dental + afrikat što se unutar riječi mogu naći u standardnoj novoštokavštini (izuzev slučajeve u neprefikslnim složenicama i polysloženicama, gdje zapravo i nema osobitih posebnih problema).

Poznavanje ispravna izgovora navedenih suglasničkih skupova važno nam je zbog fonološkoga pravopisnog načela, na kojem se temelje pravopisi u svakoj od realizacionih varijanata i subvarijanata standardne novoštokavštine. pa prema tomu i u hrvatskome književnom jeziku. To pak znači da ispravan izgovor nije samo ortoepski nego i ortografski problem, jer fonološki pravopis registrira foneme i njihove promjene prema stvarnomu ortoepskom izgovoru. Drugim riječima, ako je stvaran ortoepski izgovor npr. u *bitci* ili *bratče* ili *koritce*, trebalo bi da pravopis propiše pisanje »bitci«, »bratče«, »koritce«, a ako je stvaran ortoepski izgovor u *bici*, *braće*, *korice*, onda valja ostaviti na snazi pisanje »bici«, »braće«, »korice«, kako je to u posljednjim desetljećima propisivao i Boranićev⁵ i Belićev⁶ pravopis i onaj iz god. 1960.⁷ te kako propisuje i najnoviji sarajevski pravopisni priručnik iz god. 1972.⁸ Treba dakle samo ustanoviti što je istina, i to u uzusnoj ortoepskoj normi standardne novoštokavštine – što se tiče kodifikacione norme, nemamo šta tražiti, ona nam tvrdi da se u navedenim primjerima glas *t* ne izgovara pa se na tom i zasnivaju propisi u spomenutim pravopisnim priručnicima (pojam uzusne i kodifikacione norme objasnio sam podrobno u prva dva pri-

³ Izolirani su primjeri drugačijeg podrijetla *sūd-čija*, *soldāt-čija* (»sudačka, vojnička služba«). S druge je strane izvan današnje jezične svijesti npr. *kād-ca* (: *kāda*, *kād* = »sud«) > *kāca* (< *kādca*).

⁴ U rječnicima obično *bitka*; također: uz *pripovijētkā* i *pripōvijētkā* (dužine na *e* do dao D. B.).

⁵ Služit ću se posljednjim, 10. izdanjem Boranićeva pravopisa (1951.), od kojega se 9. izdanje (1947.) u našoj problematici ne razlikuje.

⁶ Služit ću se reprezentativnim izdanjem Belićeva pravopisa iz god. 1950.

⁷ Služit ću se zagrebačkim (tj. latiničkim) izdanjem, od kojega se novosadsko (tj. ćirilsko) ne razlikuje u našoj problematici.

⁸ Sv(etozar) Marković, M(ustafa) Ajanović, Z(vonimir) Diklić, *Pravopisni priručnik srpskohrvatskog-hrvatskosrpskog jezika*. Правописни приручник српскохрватског-хрватскосрпског језика, Sarajevo, »Svjetlost«, 1972.

loga iz ortoepske-ortografske problematike u ovom godištu *Jeziika*, gdje sam ujedno obećao da ću napisati ovaj članak).⁹

Na prvi bi se pogled činilo da nije teško ustanoviti traženu istinu: ako se *t* ne izgovara, onda *kòri(t)ce* (= koritašce) ostvarujemo, izuzev akcenatsku razliku, jednako kao *kòrice* (= k. noža, mača, knjige), ili pak, poštujući i naglasak, jednako kao *gòrice* (= mn. od *gòrica*), samo s bezvučnim početnim suglasnikom. I isto tako: ako *t* ispada, onda se *-ici* u *bi(t)ci* (uz kratkosilazni akcent) izgovara jednako kao u *žici* ili *ptici*, a *-ače* u vokativu *bra(t)če* jednako kao u *hläče* ili *dräče* (= mn. od *drača*). Ako se pak glas *t* ipak izgovara u tim primjerima, onda, uzevši u obzir obično sitne promjene što ih u susjedstvu izazivaju razni glasovi djelujući jedan na drugi,¹⁰ *t* i *č* u vokativu *bra(t)če* treba da zvuče više-manje kao u vokativima *starče* i *Petre*, a isto tako glasovi *t* i *c* morali bi biti u preostala dva primjera više-manje onakvi kakvi su u drugim riječima.

Mislím da je sada već jasno kako problem nije nimalo jednostavan i kako je teško odgovoriti odlučno i jednoznačno na pitanje postavljeno u naslovu. Naime, ako tko nije suviše sklon da vjeruje autoritetima, onda će se teško složiti s tvrdnjom kako je u *kòri(t)ce* ~ *gòrice* jedina razlika u zvučnosti ili bezvučnosti prvoga glasa, a u *brä(t)če* ~ *dräče* jedina razlika u bilabijalnom ili dentalnom izgovoru početnoga suglasnika. S druge strane, nije lako prihvatiti niti da je u takvim primjerima glas *t* »normalan« – sve ako i priznamo da se nekako »čuje«. Valja dakle prije svega ustanoviti što se zapravo izgovara i što se zapravo čuje u tim i sličnim primjerima. Pri tom treba donekle odvojeno obrađivati kategoriju *A* od *B* i *C*, jer su prefiksalni skupovi u našoj svijesti raščlanjeniji od sufiksasnih i alternacijskih, što se onda nekoliko odražava i u izgovaranju (a i pravopisi ih različito tretiraju, no o tom poslije).

Najviše nas zbunjuje činjenica da se pojedine riječi različito ponašaju iako pripadaju istoj kategoriji. Tako u posloviici »Pleti *kòtac* kao *òtac*« nalažimo dva primjera u kojima deklinacija stvara skupove iz kategorije *C*. Uzmemo li genitive od *ò(t)ca* i iz *kò(t)ca*, onda je sigurno da je u prvoj riječi izgovor u skladu s pravopisom, tj. *od_òca* (iako je i drugačiji izgovor moguć, osobito u ekspresivnu govoru),¹¹ ali za drugi je primjer izgovor *is_kòca* (prema pravopisnomu *iz koca*) malo vjerojatan (iako posve moguć, osobito pri brzu tempu). Kako je pak za prosječnu jezičnu praksu ne-

⁹ »O nekim načelnim pitanjima pravopisne i ortoepske norme«, *Jeziik*, XX/1972.-73., br. 1, str. 12.-19., » O ortoepskoj vrijednosti dugoga i produženog ijekavskog jata«, *ibid.*, br. 3, str. 65.-74., br. 4, str. 106.-118., br. 5, str. 142.-149. Ovaj je prilog najavljen u 1. broju, str. 18.

¹⁰ U nas zaista sitno, samo što vokali nešto jače djeluju na *k*, *g* i *l* (usp. *k* u *kliša* i *kū-ća*, *l* u *lik* i *lūk*), a neki suglasnici na prethodne nazale, što se sve ipak može zanemariti.

¹¹ Npr. u nekima za naš svijet karakterističnim izričajima tipa »*O'ca* mu njegova vidim!« (što je, naravno, najblaža verzija).

prihvatljiv i izgovor *is_kotca*, s više-manje »normalnim« i *t* i *c*,¹² došli smo do pravoga pitanja: što se izgovara kada se ne ostvaruje ni *is_kòca* (to bi bilo identično kao *seòca* što se tiče posljednjih triju glasova)¹³ ni *is kotca*? Tu možemo odgovarati s dvaju stanovišta.

Sa stanovišta fonetike ustanovit ćemo u tom »trećem« ili »srednjem« izgovoru jednostavno dva glasa *c*, ili točnije, tzv. dugo *c*, odnosno, u primjeru *bra(t)če*, bit će dugo č. Razni precizni strojevi što u laboratorijima za eksperimentalnu fonetiku registriraju objektivnu fizikalno-akustičku stvarnost ljudskoga govora, bilježiti će dakle duge afrikate u našim primjerima. U tom se standardna novoštokavština ne razlikuje načelno od drugih slavenskih jezika – đapače, za utjehu možemo reći da ni u drugim slavenskim zemljama – izuzev Rusiju – ta problematika nije mnogo bolje obrađena, bar ne s ortoeptkoga stanovišta, ali morfološko pravopisno načelo dopušta drugim slavenskim jezicima da se problem ne očituje na ortografskoj razini. Za standardnu novoštokavštinu, kao i za standardni makedonski, odlučna je fonološka interpretacija fonetske stvarnosti, jer se pravopisi zasnivaju na fonološkom načelu.

U prosječnoj jezičnoj praksi imamo dakle na razini ortoeptskog ostvarivanja uzusne norme u većini primjera iz svih triju kategorija *A-C* tzv. duge afrikate *c* i č. Radi jednostavnosti, bilježiti ćemo ih fonetski kao [c] i [č]. No čovječje uho ne reagira kao stroj u fonetskom laboratoriju, jer je svaki čovjek u svojem reagiranju omeđen fonološkim sustavom vlastitoga jezika (i drugih ako njima dobro vlada). Zato se npr. u fonološkom sustavu talijanskoga jezika, u kojem i dugi suglasnici i suglasnički skupovi imaju posve drugačije mjesto nego u slavenskim jezicima, dugo č i dugo *c* doživljavaju fonološki kao dvostruki isti suglasnici (npr. *braccio, pozzo* = [braččo, pocco] = /braččo, pocco/, »ruka, nadlaktica«, »zdenac«), jer su dugi suglasnici u talijanskoj česti i đapače karakteristični za sustav, a skupovi tipa *kč, kc, pč, pc* i sl. posve nezanišljivi u talijanskim riječima, u tuđicama samo iznimni.¹⁴ Za slavenske standardne jezike, i osobito za standardnu novoštokavštinu, dugi suglasnici nisu ni tipični ni česti,¹⁵ a u kombiniranju suglasničkih skupova vlada prilična sloboda, tako da su za nas primjeri kao *kùkci, Šòkče, kùpci, sli-jèpče* i sl. potpuno normalni. Kako pak suglasnik *t* pripada istomu razredu

¹² Fiziološki je moguće, i bit će ostvaren, iznimno, kada polako, s uvjerenjem, ponavljajući izgovorimo *katca* želeći naglasiti »baš *is kòca*, a ne iz čega drugoga«. U kategoriji *A* takav izgovor nije izniman, iako nije nipošto ni najčešći.

¹³ Uz uvjet da zaista naglašujemo *seòce*.

¹⁴ Usp. Zarko Muljačić, *Opća fonologija i fonologija suvremenoga talijanskog jezika*. Zagreb, »Školska knjiga«, 1972., str. 262.–264., 266.–268.

¹⁵ To još više vrijedi za slavenske dijalekte, pa i za dijalekte hrvatskosrpskoga dijalekta. Ta činjenica nije nevažna za ortoeptski standard, bar neizravno, jer ljudi često iz dijalekata unose izgovorne navike u standardni jezik.

glasova kao *p* i *k*, a zvuk tipa *t* ionako je ugrađen u početni dio afrikatâ *c*, *č*, *ć* (kao što ćemo vidjeti), ništa nije naravnije nego da se dugi afrikati u slavenskim jezicima fonološki reinterpreteraju u svijesti govornih subjekata kao skupovi dental + afrikat, dakle u nas *t* + *c*, *č*, *ć*, (u kategoriji *A* i *d* + *ʒ*, *d*), to više što do dugih afrikata u nas i ne dolazi nego na spoju dvaju morfema (u najširem smislu toga termina) od kojih jedan završava na dental, a drugi se počinje afrikatom.¹⁶ Normalna fonološka transkripcija bila bi prema tomu /*tc*/, /*tč*/, /*tć*/, odnosno u kategoriji *A* i /*dz*/, /*dd*/, ali mi ćemo iz praktičnih razloga bilježiti dental kao eksponent, dakle /*tc*/ i sl. – tim fonetsko-fonološkim kompromisom želim samo pedagoški naglasiti da u tim prilikama dentalni fonem ima drugačiju fonetsku vrijednost nego u drugim distribucionim slučajevima. No ta činjenica ima i svojih fonoloških posljedica.

Vidjeli smo naime da u susretima dental + afrikat opisani specifičan izgovor nije jedinom mogućnosti. Tu imamo prilično široko polje ortoepski više ili manje prihvatljivih fonetskih realizacija: od stvarnoga izgovora (eventualno malo reducirana) dentalnog suglasnika ispred afrikata u polaganijem ritmu i pažljivijem izlaganju (osobito u kategoriji *A*) do stvarnoga skraćivanja dugog afrikata u običan pri bržem tempu i ležernijem govoru (osobito u kategorijama *B* i *C*). Drugim riječima, dugi je afrikat u najviše slučajeva samo najčešća, prosječna i reprezentativna fonetska realizacija skupova dental + afrikat. No to nije sve, jer za neke slučajeve ta formulacija ne vrijedi. S obzirom da je zvuk tipa *t* ili *d* nazočan u početnom dijelu afrikatâ (stoga ih i zovemo slivenim glasovima), bit će potpuno prirodna tendencija da afrikati apsorbiraju prethodne dentale i da se tako skup dvaju suglasničkih fonema pojednostavni u jedan suglasnik. Ta se tendencija štoviše ujedinjuje s drugom koja teži da se dva jednaka suglasnika (tj. u fonetskom smislu jedan dug suglasnik) stope u jedan običan. To je razumljivo s obzirom na činjenicu da fonemski skupovi dental + afrikat predstavljaju zapravo, fonetski gledano, duge afrikate. Obje se tendencije nalaze i u drugim slavenskim jezicima, ali u većini su, npr. u ruskome.¹⁷ u prosjeku manje uznapredovale nego u nas.

Uzmimo npr. pridjeve *krèzub* i *òdàn*. Oni su doduše postali od *krez-zub*¹⁸ i *od-dan*, no njihov je današnji oblik već svršena činjenica i za fonetiku i za fonologiju, te problem podrijetla pripada samo etimologiji. Ali jezični razvitak nosi nove slučajeve, pa tako u riječima *nuzzarada* i *preddržavni* imamo

¹⁶ U nekim drugim slavenskim jezicima, npr. u ruskome, dugi afrikati mogu nastati i na drugi način, npr. *казаться, кажется*, fonetski [kazácca kázy'cca].

¹⁷ R(uben) I(vanovič) Avanesov, *Русское литературное произношение*, Moskva, 51972., str. 118.–119., 129., 140.–142., 147.

¹⁸ Da li je *krezъ* ili *kresъ*, nije posve jasno, ali za našu temu nije važno.

opet i *zz* i *dd* (tj. fonetski, dugo *z* i dugo *d*).¹⁹ Ni Beličev ni Boraničev pravopis nisu toga uzimali u obzir (tj. oba priznaju samo *jj* u superlativima kao *najjači*), ali u novijim pravopisnim priručnicima riječi *nuzzarada* i *preddržavni*, uz razne druge, služe kao primjeri za ortografska odstupanja, npr. u Pravopisu 1960. (67) i u sarajevskom pravopisu 1972. (57).²⁰

Sličan razvoj prolaze i skupovi dental + afrikat. Riječi *kāca* i *prīča* nastale su od *kad-ca* i *prit-ča* (kadĉca, pritĉča), no to je za našu suvremenu jezičnu svijest mrtav podatak i ima samo etimološku vrijednost. Glas *t* odsutan je tu ne samo na fonetskoj i fonološkoj razini nego i na morfonološkoj i morfološkoj: gen. mn. ne glasi *kadaca, *pritača, koji oblici nama ništa ne govore, nego *kācā* i *prīcā*. Drugačiji je slučaj s riječima *srce* i *puce*. Znamo da je njihov praslavenski oblik glasio *srĉdōce* i *pōtōce* te da su bili deminutivi od *srĉdō i *pōtō*. Riječ *pūto* (< *pōtō*) u našoj svijesti više nije povezana s *puce*(to)m (znači »okovi«, »povez za konjske noge«), a riječi *srĉdō nestalo je još u praslavensko doba. Ni *srce* ni *puce* nisu dakle za nas deminutivi koje druge riječi s osnovom na dental što bi u njima podupirala svijest o glasovima *d* i *t*. Ali s druge strane imamo osnovu *srdačn-* (srdačan, srdačnost, srdačno) i genitive mn. *srđacā*, *pūtācā*. Prema tomu, dentalni element u riječima *srce* i *puce* ne živi na fonetskoj i fonološkoj razini, bar ne normalno, za prosječnu jezičnu svijest uporabnoga standarda. To znači da u njima imamo i fonetski i fonološki naprosto *c* (ne [c] ni /tc/). Na morfonološkoj razini možemo govoriti o tzv. graničnoj opstojnosti, što nema većega praktičnog značenja, ali na morfološkoj su razini *t* i *d* u primjerima *puce* i *srce* nesumnjivo nazočni, tj. njihovo pojavljivanje i nestajanje ima otprilike onakav oblični status kakav je u suglasnikâ *r*, *t*, *n*, *s* i *v* u primjerima *mati*, *-tere*, *kći*, *kćeri*, *veče*, *-čera*,²¹ *tele*, *-leta*, *drvo*, *-veta*, *ime*, *imena*, *nebo*, (mn.) *-besa*, *podne*, *-neva*. No i morfološka je razina ugrožena: pojavili su se analoški genitivi mn. *pūcā* i *sřcā* (stilsko razlikovanje *pet srca* i *pet srdaca*), riječ *puce* prelazi i u sklanjanje *puce*, *-ceta*, otkuda onda gen. mn. *pucētā*, a u natjecanje je ušao i turcizam *dugme* (uz druge polustandardne riječi).

U riječima *puce* i *srce* sastalo se dakle nekoliko okolnosti što su pogodovale da se ostvare tendencije o kojima sam govorio, tj. da od skupine dental + afrikat (odnosno fonetski, od dugoga afrikata) nastane jednostavan afrikat. Posve drugačiju situaciju imamo u već navedenim riječima *kōri(t)ce*, *čeljá(d)ce*, *dlijé(t)ce*. Prije svega, to su znatno rjeđe riječi nego *srce* i *puce*, a za rjeđe je riječi općenito karakteristično dvoje: da ih »regularne« glasovne tendencije zahvaćaju kasnije nego češće lekseme, i drugo, da su osobito otpor-

¹⁹ Razumije se, »dužina« se fizički drugačije ostvaruje u kontinuiranim (npr. *z*) i nekontinuiranim suglasnicima (*d*) no za nas to nije važno.

²⁰ Brojke u zagradama, ovdje i dalje, označuju stranice.

²¹ U hrvatskoj je tradiciji običniji oblik *večer*, *-ri*, ž. rod.

ne prema »neregularnim« redukcijama, trcanju i sl. (zato se najlakše trećaju najfrekventnije čestice, pozdravi, naslovi i slične riječi). Osim toga, te se riječi jasno osjećaju kao deminutivi, i to upravo prema osnovnim oblicima *kòrito*, *čeljáde*, *dlijéto*.²² Zato je izgovor *kòritce*, fonološki /koritce/, itd., normalan oblik tih deminutiva, a izgovor s običnim, jednostrukim *c* samo fakultativna, nebrizljiva i za sustav nereprezentativna mogućnost fonetske realizacije, koja ipak ne mijenja fonološkoga karaktera samoga suglasničkog skupa. Zato je razumljivo što su Ristić i Kangrga, donoseći riječ *kòritce* u takvu obliku u svojem za ono doba izvrsnom rječniku,²³ smatrali potrebnim da učine dvoje: da riječ upute na »коританце«²⁴ i da u zagradama donesu oblik *коритце*, i to 1928., pet godina po izlasku prvoga Belićeva pravopisa iz 1923. Očito je kako su autori držali da pravopisni oblik ne vrši dobro jezične funkcije.

Kao što smo među riječima sa sufiksom *-ce* imali i tip *puce* i tip *koritce*, tako ćemo i među riječima s osnovom na *t*, *d* i sa sufiksima *-a/c*, *-a/k* imati različite stupnjeve u učestalosti /*c*/ i /*tc*/. Cio niz čimbenika djeluje u ovom ili onom smjeru. Uz momente koje je uopće teško fiksirati i klasificirati (individualne crte, stilski faktori, konkretni uvjeti pojedinačne realizacije, različite dijalekatske podloge pojedinaca, i sl.), ustanovit ćemo i takve koji se daju srediti u određen sustav. Pojednostavljene skupa *tc* u *c* (odnosno, u vokativu i osobito u posvojnim pridjevima, *tč* u *č*) bit će to vjerojatnije što je riječ starija (imala je više vremena da se fonetski troši), što je češća (više je prilika za pojednostavljen izgovor), što je pučkija (manje je pod utjecajem brižljivijega, »službenijeg« izgovaranja). Osim toga, dva su momenta vrlo jasna i vrlo važna. S jedne strane, bitno je koliko se osjeća semantička veza s drugim riječima i oblicima što imaju istu osnovu na zubni okluziv, i naravno, ima li takvih riječi mnogo ili malo. Drugi je moment tehničkoga karaktera: imenice na *-a/k* otpornije su osjetno od onih na *-a/c*, što je i razumljivo, jer se u njima *t* ili *d* javljaju u nom. jd. i gen. mn. ispred *a*, zatim imamo *tk* u svim kosim padežima jednine (izuzev vokativa sa *-tče*, ali norma obično dopušta i vok. na *-tku*) i u ak. mn., a *tc* dolazi samo u nom. /vok. i dat./lok./ inst. mn., dok je u imenica na *-a/c* glas *t* ili *d* slobodan samo ispred *a* u nom. jd. i gen. mn., a u svim ostalim padežima dolazi ispred *c*, odnosno ispred *č*

²² Nije važno što *koritce* služi i kao anatomski termin (što rječnici ignoriraju) i što *dlijetce* tehnološki može označivati drugačiju vrst alata – jezična je svijest laična!

²³ Svetomir Ristić, Jovan Kangrga, Речник српскохрватског и немачког језика, Beograd, 1928. To je do Bensonova rječnika (1971.) najbolji srpski dvojezični rječnik, a relativno uzevši (s obzirom na 1928.) vjerojatno uopće najbolje srpsko leksikografsko djelo.

²⁴ To dokazuje da je *koritce* rijetka riječ. U Hrvata je običniji oblik *koritašce*, što autori također upućuju na *коританце*.

u vok. jd. Osim toga, u jednih je posvojni pridjev na *-kov* (*pretkov*, *patkov* prema *predak*, *patak*), u drugih na *-čev*, npr. *mła(d)čev*, *mła(t)čev* (prema *mladac*, *mlatac*).

Ilustrirajmo to sve uspoređujući riječi *svétac* i *svétak* i već spominjane *ótac* i *kótac*. Proveo sam za njih dvije male ankete s lingvistički netreniranim sudionicima, ali takvima koji se po svojoj kulturi mogu smatrati nosiocima jezičnoga standarda. U skupini u kojoj sam tražio reakcije na »osnove« *ot* i *kot*, ispitanici uglavnom nisu reagirali na prvu niti su je povezivali s *otac*, a za drugu su se kolebali između *kotac*, *kotiti se*, *kotao*. Naprotiv, u drugoj skupini, gdje sam pitao za »osnove« *oc/oč* i *koc/koč*, kod prvoga primjera nije bilo zabune (*oci*, *očev*, *očinstvo* i sl.), ali za drugi je vladala zbuñjenost.²⁵ Otuda je jasno zašto se javlja izgovorna razlika između riječi *otac* i *kotac* o kojoj smo već govorili. Fonem *t* u oblicima riječi *otac* prelazi iz morfonološke u morfološku razinu, a i otud ga istiskuje plural *očevi* (bez alternacije s *t*)²⁶ dok se oblik *oci* semantički specijalizirao. Nakon pitanja o tim »osnovama« u objema sam skupinama tražio što znači *svéci*, a što *svécci* (izgovarajući u prvoj riječi posve čisto jednostruk afrikat, u drugoj – malo izrazitije nego što je to u našoj fonetici – dug afrikat na ruski način). Rezultat je nedvojbena: prvi se oblik doživljava s a m o kao nom. mn. od *svetac*, drugi kao nom. mn. od *svétak* (uz opaske: *petak-svetak*, *petci-svetci* i sl.), ali za pojedince bi m o g a o biti i od *svétac*.

Mislim da smo problematiku u kategorijama *A–C* već dovoljno razmatrali sa svih stanovišta fonetskih i (mor)fonoloških. U stvari, postoji još jedna kategorija u kojoj se javljaju isti problemi, ali mi je nismo obrađivali zato nije zanimljiva s pravopisnog stanovišta. U tu kategoriju (označimo je *D*) ulaze neprefiksne složenice i polysloženice (npr. tipa *zanat-čauš*) i pojave *sand-hija* (npr. *sad-ću*, *kud-ćeš*, *kod-čuvara*, *pod-cestom* i sl., u brzu tempu i *brat-čita*). Razumije se, pisanje futura predstavlja i pravopisni problem, načelno, ali tu je praksa tako stabilizirana da nema razloga ni za kakvo raspravljanje. Izoliranu pojedinost može naime svatko lako naučiti – teško je izići na kraj s kategorijama u kojima je broj primjera teoretski neograničen.²⁷ Zato se futur može ostaviti po strani.²⁸

²⁵ S obzirom na primorsku sredinu, *koč* je povezivano s kočama, ali *koc* je zbuñjivalo i izazivalo pitanja kao: »Da nije umjesto *kolc* od *kolac*, samo izgovoreno kratko?« Za *koče-ko(t)če* v. poslije.

²⁶ Maretičeva gramatika (1963.) ima *ocevi* (str. 144.–145.), što Pravopis 1960. smatra pokrajinskim.

²⁷ Praktički ipak vrlo ograničen, kako ćemo vidjeti, bar u kategorijama *B* i *C*.

²⁸ Razumije se, ortoepski problem ostaje i u futuru: *smeće* je i fonetski i fonološki samo *směće*, a *smjet će* (ili u drugoj pravopisnoj tradiciji *smjeće*, ek. *smeće*) fonološki je /smjět-će/, a fonetski [smjěće] ili [smjěće].

Fonetsko-fonološki vid problema potrebno je zaključiti dvjema općenitijim konstatacijama. Već smo rekli da je fonetski temelj za pojednostavljivanje dugih afrikata sam karakter tih glasova: u njima su stopljeni, da se malo simplificirano izrazim, okluzivni dentali *t* i *d*, bez svojega izgovornog završetka, i strujni glasovi *s*, *š*, *ž*, *ś*, *ź*,²⁹ bez svojega izgovornog početka. Zapravo, normalan dental imamo samo u *c* (= *t* + *s*),³⁰ dok su u glasovima *ć* i *đ* palatalni dentali *t'*, *d'* + *ś*, *ź*, a u glasovima *č* i *ž* cerebralni dentali (poput engleskih) *t*, *d* + *š*, *ž*. No po mojem mišljenju, te razlike malo mogu vrijedjeti kao brana težnji k pojednostavljivanju dugih afrikata. Fonološki je pak temelj istoj tendenciji činjenica da su u standardnoj novoštokavštini slabo zastupane opozicije *jednostavan afrikat* ~ *dug afrikat* (tj. fonološki: dental + afrikat). Drugim riječima, malo je minimalnih parova *ceteris paribus*,³¹ pa je i funkcionalna opterećenost samih opozicija niska, to više što su često »nategnute«, npr. /kōt'če/ (vok. od *kōtac*) ~ /kōče/ (mn. od *kōča*, »ribarska mreža, r. brod«)³² ili /rūt'ci/ (dat. od *rūtka*, »naziv ptice; crvena kreda ili pisaljka; crvena zemlja«) ~ /rūci/ (dat. od *rūka*). Ali s druge strane, svaka je fonološka opozicija ipak – fonološka opozicija, i s time treba računati.

S pravopisnoga stanovišta naša se problematika raspada na tri niza pitanja: *α*) asimilacija *d* u *t* ispred glasova *s*, *š* i *c*, *č*, *ć*; *β*) tretman drugih suglasnika uopće, i *γ*) dugih afrikata posebno. Problemi pod *α* zaista su čisto ortografski – i najbolje je da se riješe u skladu s tradicijama, tj. tako da se što manje dira u postojeći knjižni i časopisni fond i u navike i osjećaje što manje naraštajâ. To je najciviliziraniji i najdemokratskiji pristup čisto pravopisnoj problematici. Iznijet ću činjenice. Do Brozova pravopisa iz 1892. u Hrvata je prevladavalo morfonološko ortografsko načelo pa se asimilacija po zvučnosti ni inače nije provodila. Od 1892. kategorijska je iznimka samo glas *d* ispred *s*, *š*, *c*, *č*, *ć* (ispred afrikatâ uglavnom samo u kategoriji *A*), i to je pravilo u osam desetljeća narušeno samo u dva kratka razdoblja: 1) prerađenim Boranićevim pravopisom od 1930. (prema *Naredbi* što ju je 1929. izdao Boža Maksimović zvani »Kundak«, ministar prosvjete u doba diktature), koji se pravopis upotrebljavao u Hrvatskoj samo po školama i državnim ustanovama (javnost ga je ignorirala) te je 1939. ukinut, a normalan Boranićev (upravo: Broz-Boranićev) pravopis vraćen na snagu, i 2) Pravopisom iz 1960. U razdoblju 1930. do 1939. *d* se ne asimilira samo ispred *-ski* i *-stvo*,³³ u razdob-

²⁹ Sami glasovi *ś* i *ź* javljaju se u standardnoj novoštokavštini samo ispred *ć* i *đ* – nisu dakle fonemi nego pozicione varijante fonemâ /š/ i /ž/: tj. [lišće, grožde] = /lišće, grožde/.

³⁰ Tako je i u alofonu [ʒ] (v. bilj. 1.) također normalan dental *d*.

³¹ Za pojam v. Muljačićevo djelo iz bilj. 14., str. 24., 28., 125.–128., 134., 233.–235.

³² Oblik *koča* nije u skladu s hrvatskom ortografskom tradicijom. U govoru je znatno prošireno. Usp. Jezik, II, str. 13.

³³ D(ragutin) Boranić, *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, peto izdanje, prerađeno prema propisima Ministarstva prosvjete, 1930., str. 28.

lju od konca 1960. do početka 1971. ispred *s* i *š* uopće (64). U Srbiji je od prihvatanja Karadžićeva jezika i pravopisa do 1894. vrijedjela uglavnom Karadžićeva praksa, tj. čuvanje *d* ispred *s* i *š*.³⁴ God. 1894. uvodi Stojan Novaković u Srpskoj gramatici zadržavanje *d* ispred *s*, *š*, *c*, *č*, *ć*.³⁵ Reformu provodi A. Belić u svojem Pravopisu srpskoхrvatsког књижевног језика, 1923., uvodeći asimilaciju *d* u svim slučajevima, od čega odstupa 1930., vraćajući *d* ispred *-ski* i *-stvo*,³⁶ a od 1960. ispred *s* i *š* uopće.

Taj historijat pruža jednu po evropskim mjerilima neprijatnu sliku o krivudavu razvoju i hrvatskoga i srpskog pravopisa. Pri konačnim kodifikacijama treba izvući pouku i utvrditi ono što se pokazalo najstalnije. Za Hrvatsku je to, bez sumnje, pisanje *d* ispred *s*, *š*, *c*, *č*, *ć*.

Pisanje *d* ili asimilacija u *t* ispred *s*, *š*, *c*, *č*, *ć* nijednim od rješenja što su se smjenjivala u hrvatskim i srpskim pravopisima posljednjih osamdesetak godina nije u suprotnosti s fonološkim ortografskim načelom standardne novoštokavštine – vidjeli smo u razmatranju skupova dental + afrikat kako im je fonetska i fonološka priroda složena, a ni u skupovima dental + *s*, *š*, *z*, *ž* nije jednostavna (u što ovdje nećemo ulaziti). Zato je jedino normalno da ortografija ne bude doktrinarna i da se u toj problematici (koja je samo malen dio fonološkog repertoara u pravopisu) prihvate konvencionalna rješenja. Razumljivo je stoga što su u svim pravopisima od 1892. je *d* i *n* a odstupanja od asimilacionih pravila sve do 1960. bila upravo s tog područja, što potpuno odgovara fonološkomu sustavu organske novoštokavske osnovice standarda. No moderna je civilizacija nametnula standardnomu jeziku nove probleme za koje organski novoštokavski okviri više nisu dovoljni, i zato Pravopis iz 1960. prvi uvodi nekategorijska odstupanja kao *jurisdikcija*, *adherentan*, *postdiplomski*, *podtekst*, ili *vašingtonski*, *habsburški* (65). To prihvaća i sarajevski priručnik iz 1972. te s obzirom na specifične bosanskohercegovačke probleme unekoliko i proširuje, osobito u skupu *dh* (53–4).³⁷

Problemi navedeni pod β i γ posve su drugačijega karaktera. Dosadnja konvencionalna rješenja tu neće zadovoljiti. Jer propisivanje da se dental ispred afrikata piše samo u kategoriji *A*³⁸ (s asimilacijom ili bez nje – to je svejedno), a izostavlja u kategorijama *B* i *C* (uz rijetke pojedinačne iznimke u samo nekim pravopisnim priručnicima), bilo je pravo konvencionalno rje-

³⁴ Usp. Aleksandar Belić, *Savremeni srpskoхrvatski књижевни језик*. Prvi deo: Glasovi i akcentat, Beograd, 1951., str. 52.–54. Tu Belić osporava Karadžićeve argumente.

³⁵ *Ibid.*, str. 54. Belić tu smatra da se Stojanović poveo za Brozovim pravopisom.

³⁶ *Ibid.*, str. 55.

³⁷ Oba ta priručnika uvode još jedno odstupanje: *vodstvo* umjesto oblika *voćstvo* u Belića (63, 151) i Boranića (204), za riječ kojoj je u Hrvatskoj standardan oblik *vodstvo*.

³⁸ I u kategoriji *D*, naravno, ali tu nema problemâ.

šenje. Ono se nalazilo u svim pravopisima od 1892. do danas,³⁹ i da se u osani desetljeća (u Srbiji više od stoljeća) ustalilo, da je zaista ušlo u standardnu pisanu praksu. ne bih o toj problematici uopće pisao u vezi s pravopisom, nego bih kao fonolog razmatrao u profesionalnim publikacijama lingvistički aspekt pitanja, ne očekujući (i ne želeći) nikakvih praktičnih posljedica na ortografskom planu. No činjenica je da se to rješenje nije ustalilo – društva što se služe standardnom novoštokavštinom pokorno su se (uz gundanje) podvr-gavala pravopisnim reformama, ali nisu prihvaćala ispuštanje *d* i *t* ispred afrikatâ u sufiksalsnim i alternacijskim skupovima, koji su propis sve reforme ostavljale na snazi. Pismeni ljudi što inače poštuju ortografsku normu, pisali su *primitci* i *izdatci*, *dohodci* i *gubitci*, i sl., i lektori su to i nehotice propuštali u tisak lakše nego druga narušenja propisâ. Vidjeli smo kako su Ristić i Kangrga postupili u primjeru *kori(t)ce*. Tko se htio pridržavati pravopisnih pravila, tražio je formulacije s padežima bez sibilizacije, ili se koristio slobodom da piše u *bitki*, ustručavajući se od propisanog oblika *bici*, iako inače govori sa sibilizacijom. U svakom slučaju, to je nenormalno stanje, štetno za jezičnu kulturu, ali nema nade da će se ono promijeniti ako se ne promijene pravopisni propisi. U principu sam protiv pravopisnih reformâ koje bi iz znanstvenih lingvističkih razloga mijenjale bilo kakav u praksi uhodan propis – znanstveno loša pravila koja stabilno funkcioniraju u društvu, mnogo su bolja od znanstveno utemeljenih koja žive samo u pravopisnom priručniku. No ovdje se radi o nečem drugome.

Standardna novoštokavština ima pravopis zasnovan na fonološkom načelu. Ako ljudima kažemo da pravopis propisuje registraciju fonemâ koji se zaista izgovaraju, onda pišući *bitci* ljudi postupaju ispravno, jer se dugi afrikat [c] u jezičnoj svijesti doživljuje fonološki kao /tʃ/. Ne možemo zamjeriti ne-stručnjaku ako ne zna da je ono što on doživljuje kao *tc*, zapravo u fonetskom smislu dug afrikat, ali smijemo zamjeriti stručnjaku ako tvrdi da je to običan afrikat, osobito nakon otkrića svjetske fonologije u posljednjim desetljećima. Ne možemo zamjeriti Karadžiću što taj dio novoštokavskoga suglasničkog sustava nije dobro shvatio (praktički samo taj), ali on je osjetio da tu nešto nije jasno i primijenio je za dentale drugačiji postupak nego inače, samo se zaustavio na pol puta. No Belić ne kritizira Vuka Karadžića zato, nego mu zamjera što umjesto *bratski*, *gradski* nije pisao *bracki*, *gracki*!⁴⁰

³⁹ Nije ga bilo samo u tzv. »korienskom pravopisu«, uvedenome 1941., na području pod kvislinškom vlasti u Hrvatskoj, jer se taj pravopis temeljio na morfonološkom načelu, kakvo je u ostalim slavenskim jezicima, pa nije bilo ni drugih ispadanja suglasnikâ. No kako je na oslobođenom teritoriju vladao Boranićev pravopis, oznažen i odlukom ZAVNOH-a na 3. zasjedanju u Topuskoj 1944., možemo smatrati da u ratu kontinuitet Broz-Boranićeva pravopisa nije prekinut.

⁴⁰ Usp. Belićovo djelo iz bilj. 34., str. 52., 160.

Belićeve intervencije doktrinarnoga karaktera zapravo su spriječile da se problem dental + afrikat riješi polako sam od sebe postupnim usavršavanjem i upotpunjavanjem pravopisnih pravila. Belić zamjera St. Novakoviću što je počeo pisati *početci*, a »za njim je išao i dr. M. Petrović u svojim pravopisnim radovima (*Pravopisni rečnik 1906., Srpski pravopis za srednje škole*)«. ⁴¹ Broz-Boranićev pravopis ima kao iznimku osobna i zemljopisna imena kao *Kadžić* (drugo je *Kačić*) i *Zabrdac, -dca* (izostavljeno samo u izdanjima prerađenima za diktature), što preuzima i Pravopis iz 1960., umnožavajući primjere (68), i sarajevski *Pravopisni priručnik* iz 1972., proširujući još više opseg iznimaka (58). ⁴² Stoga se može pretpostaviti da bi te razvojne tendencije donijele od 1892. do danas zadovoljavajuće rješenje da u sredini toga perioda nije bilo Belićevih doktrinarnih pravopisnih intervencija kao i utjecaja i ugleda Maretićeve gramatike, a ostali stručnjaci ili se nisu zanimali za pravopis, ili su bili pod dojmom Belićeva i Maretićeva autoriteta (za taj je znanstveni autoritet bilo mnogo objektivnih razloga – makar mi danas i negativno ocjenjivali neke njegove konkretne rezultate).

Na koncu valja iznijeti prijedloge. U čisto pravopisnim pitanjima (opseg asimilacije po zvučnosti u pisanju) ne bih za ostale republike koje se služe standardnom novoštokavštinom ništa sugerirao, ali što se tiče skupova dental + afrikat, moram kolegama u tim republikama predložiti – samo kao lingvist, fonolog i slavist – da pri konačnoj pravopisnoj kodifikaciji utvrde pisanje dentala (svejedno da li *t* i *d*, ili samo *t*) ispred *c* i *č* u kategorijama *C* i *B* (kao što je to već u *A*), svagdje gdje je takav skup (mor)fonološki živ (o tom sam već dovoljno govorio). Kako i gdje postaviti granicu između *kaca* i *koritce* (i eventualno *oče* i *bratče*, i sl.) – to je već tehničko pitanje. Time ne predlažem ništa novo, samo proširenje onoga što već postoji u kategoriji *A* i u iznimkama u kategoriji *C* i *B*. I ne predlažem reformu fonološkoga načela, nego dapače njegovu dosljedniju primjenu: ono što je fonološki /*tc*/ i /*tč*/, treba i pisati *tc, tč* (odnosno, gdje za to ima oslonca u tradiciji, u nekim osnovama i *dc, dč*), a fonetska će realizacija biti /*cc*/, /*čč*/ (redovno) ili /*c*/, /*č*/ (u brzu ritmu i sl.). To je u skladu s fonološkim ortografskim načelom, i zato je razumljivo što makedonski pravopis, koji je od slavenskih jedini fonološki uz hrvatski i srpski, predviđa pisanje очевидци, патче, говетце i sl. ⁴³ S fonološkim je pravopisom naime u skladu ako kažemo da se fonemski skupovi /*tc*/, /*tč*/ izgovaraju kao dugi, a m o g u se, uvijek, izgovarati i kao obični

⁴¹ *Ibid.*, str. 54.

⁴² Asim Peco kritizirao je ta rješenja (*Odjek*, 15.–30. XI. 1972.), ali jedan od autora, Svetozar Marković, uspješno brani primijenjeni postupak (npr. *Gradac, -dca*) u članku »Koliko Pravopis odstupa od fonetskog principa? Promjene u suglasničkim skupovima ne registruju se uvijek«, *Oslobođenje*, 4. 12. 1972.

⁴³ Правопис на македонскиот литературен јазик со правописен речник, Скопје, 1970., str. 23., 29.

afrikati, no nije s njime u skladu ako postavimo neodređeno, da se *c* i *č* u jednim prilikama izgovaraju obično, u drugima kao dugi suglasnici (što zapravo čine dosadanja pravila). U tom je svjetlu jasno zašto je Belić morao tvrditi da je Karadžićeva pravopisna praksa fonetska, a ne fonološka,⁴⁴ s čime se ne bi mogao složiti nijedan suvremeni lingvist, a nemoguće je braniti postavku da je u kategorijama *B* i *C* običan, jednostruk afrikat kao fonem.

Izneseni je prijedlog u skladu i s problematikom pod *γ* kao što smo vidjeli govoreći o primjerima tipa *nuzzarada*, *preddržavni* i sl., koje za razliku od Broz-Boranićevih i Belićevih pravopisa, prihvataju Pravopis iz 1960. i sarajevski priručnik iz 1972. To znači da su dugi suglasnici u ortoeopskom standardu našli svoje mjesto, makar bilo i skromno, i da ih ortografija već registrira.⁴⁵ Prema tomu, ni dugi afrikati nisu novost, bar ne bitna. Osim toga, vrlo je važno još dvoje: prijedlog ne ruši nikakvu pravopisnu tradiciju, jer je u problemu dental + afrikat i nije bilo, osim na papiru – jedina je stvarna tradicija, u svim društvima što se služe standardnom novoštokavštinom, pravopisna anarhija na tom polju; i drugo, prijedlog ne treba shvatiti kao pretenziju ni moju osobnu, a još manje s hrvatske strane. Ono što je, izuzev neke podrobnosti, zaista zajedničko u standardnoj novoštokavštini na cijelom području njezine uporabe, jest organska dijalekatska osnovica. Ako se ono što predlažem zasniva na fonološkom sustavu naslijeđenome iz nje i razvijenome na njoj (što nema smisla nijekati), onda je, mislim, korektno predložiti svim zainteresiranim da razmotre problem. Bilo bi vrlo neozbiljno kad bi se ta tema shvatila kao pitanje prestiza, ili prilika za umjetno povećavanje ili smanjivanje pravopisnih razlika, ili kao nov razlog za sumnjičenja, na(d)metanja, itd., itd.

Fonološko pravopisno načelo odgovara standardnoj novoštokavštini (kao i standardnom makedonskomu) zbog relativno prozirne morfonološke strukture, bez velikih alternacija koje čisto fonološki zatamnjuju glasovni kostur riječi u drugim slavenskim standardnim jezicima i uvjetuju u njima morfonološko ortografsko načelo. Zato standardna novoštokavština, da tako kažem, može sebi »priuštiti luksus« fonološkog pravopisa. Stjepan Ivšić i Pavle Ivić dokazali su to izvrsnim lingvističkim argumentima.⁴⁶ No nije to razlog za moje uvjerenje da će fonološki pravopis i u budućnosti ostati u standardnoj novoštokavštini, nego činjenica da on funkcionira, uza sva kolebanja, već tolika desetljeća (u Hrvata ima još stariju tradiciju, koja je zapravo neevoluciono

⁴⁴ Usp. Belićevo djelo iz bilj. 34., str. 51.–52.

⁴⁵ U jeziku postoje u još širem opsegu, no pravopis ne treba da bilježi pojave *sandhija*. Usp. Milan Rešetar, »Дуги сугласници у српскохрв. језику«, ЈФ, II/1921., str. 111.–114. (*pottajnik* < *podt*, i sl., *sandhi*), i Stjepan Ivšić, »Iz našega izgovora«, *Hrvatski jezik*, I/1938.–39., br. 1, str. 17.–19. (kap po kâp, mraz za mrazom, kamên na kamênu).

⁴⁶ Stjepan Ivšić, »Etimologija i fonetika u našem pravopisu«, *Hrvatski jezik*, I/1938.–39., br. 1, str. 3.–13., Pavle Ivić, »Поговор« (u fototipskom izdanju Karadžićeva Rječnika iz 1813.), Beograd, 1966., str. 19.–188. (usp. 27.–29.).

prekinuta između Preporoda i 1892.).⁴⁷ Jer jezična je kultura za svako društvo važnija od lingvističke znanstvene istine (ako se slažu, to je samo dobrodošlo, ali ne i nužno). I isto tako – ako predlažem izloženu dopunu i usavršenje, homogenizaciju pravopisnih pravila, nije to zato što je taj prijedlog zasnovan na fonološkoj znanosti (iako je dobro što jest), nego zato što on može ukloniti najozbiljnije žarište pravopisne anarhije. Promjena pravila (ili točnije: dopuna i usavršenje) zahvatit će zapravo malen broj riječi i njihovih oblika, i među njima je još mnogo manje onih frekventivnijih i običnijih (u to se lako uvjeriti uvidom u Matešićev obratni rječnik, tražeći pod *-ce*, *-če*, *-čić*, *-tka*, *-dac*, *-tac*, *-dak*, *-tak* i sl.),⁴⁸ ali dopuna i usavršenje norme, uklanjanje nestabilnosti i nereda, i kada su opsegom mali, za jezičnu kulturu znače velik dobitak.

O ORTOEPSKOJ VRIJEDNOSTI DUGOGA I PRODUŽENOG IJEKAVSKOG JATA

Dalibor Brzović

(Svršetak)

Domaći gradski ljudi viših slojeva (u tursko vrijeme naši muslimanski slojevi) podlijegali su uticaju stranaca u izgovoru zamjene *č-ta*, ko što se to dešavalo i u gubljenju razlika između naših mekih i očvrsljih afrikata *ć* i *č* i *đ* i *dž*.⁶³

Razumije se, prvo bi trebalo zaista »utvrditi« da se u srednjobosanskim govorima izgovara *rijèka*, *bijèlo*. Dosad to nije u t v r đ e n o, nego to J. Vuković samo t v r đ i. Kako je poznato, srednjobosanski govori pripadaju istočnobosanskom (ijekavskošćakavskom) dijalektu, a istraživači toga dijalekta, tj. njegovih srednjobosanskih i drugih govora, nalaze na terenu praktički samo situaciju opisanu ovdje u prethodnom odjeljku formulom *DEGC*.⁶⁴

⁴⁷ Milan Moguš, Josip Vončina, »Latinica u Hrvata«, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, XI/1969., str. 61.–81. Očito je da je Maretić prestrogo ocijenio pretpreporodnu hrvatsku (orto)grafiju.

⁴⁸ Josip Matešić, *Rückläufiges Wörterbuch des Serbokroatischen*, Wiesbaden, 1965.

⁶³ V. rad iz bilj. 2., str. 105.–106.

⁶⁴ Usp. Ivan Brabec, »Glavnije fonetske osobine govora u tuzlanskom kraju (uspoređene sa osobinama u drugim štokavskim krajevima)«, *Pitanja književnosti i jezika*, knj. IV.–V., sv. B. Sarajevo, 1957.–58., str. 43.–68. Brabec nalazi u većem dijelu istočne Bosne (str. 48.–50.) ono isto što ja nalazim u srednjoj Bosni i u preostalom dijelu istočne Bosne. Važno je da se tu radi o istraživačima odraslima na bosanskom terenu, dok je prof. Vuković s područja gdje zaista vrijedi formula *AG* (zanimljivo je da Brabec piše: »Kratko e čuo sam u cijeloj oblasti samo od jednog intelektualca koji je nekoliko godina živio u drugim krajevima. On i tvrdi da govori kratko e: vrijeme.« – str. 49. Na istom mjestu veli Brabec da je kratko e čuo još po jednom od dvojice ljudi koji inače izgovaraju dugo e).